

A KÖZNAPI TUDAT VIZSGÁLATÁNAK FONTOSABB FILOZÓFIAI ELŐZMÉNYEI

DR. TÓTH VILMOS

(Közlésre érkezett: 1973. december 8.)

Ha csak fő vonalaiban is végigkísérjük a filozófiai gondolkodás fejlődését, a filozófia alapkérdésére adott válaszon belül csaknem minden gondolkodónál találunk valamiféle utalást a köznapi gondolkodásra, sok esetben szembeállítva a teoretikus gondolkodással, máskor összekapcsolva a vallási tudattal.

A fogalomhasználat ugyanakkor nagy eltéréseket mutat nemcsak fejlődési szakaszok vagy filozófiai irányzatok szerint, hanem egy időben egy irányzathoz tartozó gondolkodók között is.

Találkozunk — többek között — köznapi tudat, „naiv tudat”, „józan ész”, „primitív tudat”, „népi tudat”, „közönséges tudat” vagy gondolkodás megnevezésekkel. E terminológiák gyakran azonos tartalmat fednek, sokszor azonban tartalmuk, s különösképpen értékelésük igen nagy különbséget mutat, lebecsülésétől „felmagasztalásáig”. Megközelítésének s szerepének megítélésében pedig mindig észlelhető a különbség a materialista és idealista filozófusok között. Bár Gramsci azon véleménye, miszerint a köznapi gondolkodás mindig akkor kerül a figyelem középpontjába, mikor a tömegek aktivitására építenek kissé túlzott, hiszen a passzivitásra ösztönzésben (középkor) szintén jelentős szereppel bír, mégis kimutatható, hogy a progresszív történelmi fejlődési szakaszokban nő a jelentősége. Vizsgálata s formálása különösen nagy szerepet kap a munkásosztálynak a szocializmusért vívott harcában, a társadalmi viszonyok megváltoztatása mellett az emberek gondolkodásának átalakításában.

A jelentős filozófusok többsége gazdagította a köznapi tudatra vonatkozó ismereteinket, mégis kiemelten kell kezelnünk a marxizmus klasszikusainak idevonatkozó gondolatait, s általában a marxista filozófia eddigi eredményeit.

A következőkben Hegel, Marx, Engels, Lenin, Gramsci és Lukács György a köznapi tudatra vonatkozó lényegesebb gondolatainak ismertetésére kerül sor — a teljesség igénye nélkül. A dolgozat főként azon gondolataikkal foglalkozik, melyek megalapozták, illetve továbbfejlesztették a köznapi tudat elméletét.

A klasszikusok irányadó, elvi jelentőségű nézeteinek tárgyalása előtt szükséges röviden Hegel néhány idevonatkozó gondolatára, megállapítására utalni. Egyrészt azért, mert a marxizmus megjelenése előtt az ő mun-

kássága jelenti a polgári filozófia csúcsát, másrészt mert a társadalmi tudatra vonatkozó marxista alapvetés is a Hegel-kritikából indul ki.

Hegel e témával foglalkozó művében — A szellem fenomenológiájában — a szellem, illetve a tudomány és filozófia (mármint a hegeli filozófia) mindenhatóságát vallja. Marx szavaival: „... igazi vallásos létezőm vallásfilozófiai létezőm, igazi politikai létezőm jogfilozófiai létezőm, igazi természeti létezőm a természetfilozófiai létező, igazi művészeti létezőm a művészetfilozófiai létező, igazi emberi létezőm a filozófiai létező.” [1]. Ebből is következik, hogy a „józan ész” vagy a „közönséges emberi értelem”, melyre a „tudatlanság, forma- és ízlésnélküli nyersség” [2] jellemző, valamilyen alacsonyabb rendű, megvetendő, az emberhez méltatlan gondolkodásmód. A tudomány védelmében támadja azt a gondolkodásmódot, mely „A józan ész nyugodtabb medrében folyva tovább a természetes bölcselkedés útszéli igazságát adja elő” [3]. Azok ellen ír, akik „Afféle végső igazságok létrehozásának fáradságát rég elengedhették maguknak; mert rég megtalálhatók ezek a katekizmusban, a nép közmondásaiban stb.” [4].

Kitűnik, hogy szorosan összekapcsolja, hasonló értelműnek tekinti, s veszélyesnek tartja „az isteninek közvetlen kinyilatkoztatását és a józan ész” [5] ; a vallási dogmákat és a „közönséges emberi értelmet”.

Amikor a „józan ész” ellen hadakozik, egyúttal a meghaladott filozófiai gondolatokat, illetve képviselőiket is beleérti: „A közönséges nép általában az, amelynek bölcsessége jut kifejezésre a régiek kórusában.” [6]. Mindezeket azért ítéli el, mert Hegel szerint gátolják a tudomány fejlődését, ugyanakkor gyakran a tudományosság rangjára pályáznak. A hittel szembe is a tudományt állítja, amely a „józan ész” mellett a „papok zseni önhittségét” is hivatott legyőzni, mert „Igaz gondolatokra és tudományos belátásra csak a fogalom munkájában lehet szert tenni.” [7] Ebben az értelemben tudományos és igaz ismeretek fedik egymást, s a vallási dogmák és a „józan ész” produktumai egyaránt hamisak. Idézett művének későbbi részében [8] ezzel szemben arról ír, hogy bár a „józan ész” nem képes kimondani az igazságot, tudnia kell azt, azaz bizonyos igazságtartalommal mégis rendelkezik, csak a „fogalom munkájának” hiánya megakadályozza kimondását, egyúttal meghagyva ezt a tudomány számára. E mellett szerinte is kimutatható az igazság és annak ellentéte ugyanazon tudaton belül, azaz a köznapi tudat vagy „józan ész” ellentmondásos jellege, heterogén volta. Dialektikus gondolkodói érzékenységgel ismeri fel a köznapi gondolkodás metafizikus vonásait, melynek megállapításai: „ez így és így van” a „művelt szellem” elleni jelszava a „józan észnek”, mely szofisztikusnak tekint minden ettől eltérő további okoskodást [9].

Felismeri az érzelem szerepét, a köznapi tudat érzelmi telítettségét, mint negatív vonást, mely szerinte az állathoz hasonlóan csak „az érzelemben és csak ezáltal tud megnyilatkozni” [10].

Hegel köznapi tudat-értelmezésénél lényeges hiány — ahogy Grusin kimutatta [11] —, hogy figyelmen kívül hagyja annak társadalmi természetét, lét általi meghatározottságát, változó funkcióját, márpedig enélkül sem determinánsainak, sem tartalmi változásainak, funkcióinak alakulását

nem lehet értelmezni, sem a tudomány szerepét, lehetőségeit felismerni a köznapi tudat formálásában.

Marx és Engels köznapi tudatra vonatkozó nézetei szorosan kapcsolódnak a filozófia, s szorosabban a társadalomfilozófia alapkérdésére adott dialektikus materialista válaszhoz.

Hegel-kritikájukban már megfogalmazódik az új értelmezés alapja, a hegeli abszolút szellem fejlődésének cáfolataként: „... a történelemnek ez a világtörténelemmé átváltozása nem az öntudatnak, világszellemnek, vagy más valamilyen metafizikai kísértetnek merőben elvont tette, hanem teljesen anyagi, empirikusan kimutatható tett, olyan tett, amelyre minden egyén, ahogy jár és kel, eszik, iszik és öltözik, bizonyítékokat nyújt” [12]. Ebből következően: „A tudat (Bewusstsein) sohasem lehet más, mint a tudatos lét (bewusstes Sein), az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk”, vagy másként fogalmazva „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot” [13]. S nem is csak általában a társadalom léte határozza meg a társadalom tudatát, hanem mindig az adott konkrét társadalom gazdasági, s az erre épülő politikai-hatalmi és szellemi viszonyai: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is” [14].

E gondolatok is bizonyítják, hogy „Csak a marxizmus törekedett... tudatosan olyan megközelítésre, melyben a mindennapiság mint explicite történetfilozófiai kategória, nevezetesen mint a különböző társadalmi tudatformák kialakulásának és differenciálódásának történeti és logikai kiindulópontja szerepel” [15].

Csak a marxizmus volt képes tudományosan értelmezni a mindennapi élet és mindennapi tudat viszonyát, csak az tudja kimutatni a köznapi és elméleti tudat dialektikus kapcsolatát, s mint történelmileg változó, de mindig meghatározott s jelentős, társadalmi szereppel bíró tényezőt vizsgálni, elemezni.

A köznapi tudat e megközelítés alapján az emberek tömegeinek történelmileg és társadalmilag meghatározott, mindennapos gyakorlati életviteléből eredő úgynevezett „közönséges tudata”. Engels a „közönséges tudat” és teoretikus tudat viszonyát részben Hegellel összhangban értelmezi, felismerve a kettő tükrözési szint és tükrözési mód szerinti különbségét, hogy „a fogalmakkal való bánás művészete nem veleszületett és nem is a közönséges, köznapi tudatban megadott képesség” [16], s „A józan ész bármily nagy legény is négy fal övezte hétköznapi birodalmában, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás világába” [17].

Marx és Engels Hegelhez hasonlóan felismeri a metafizikus gondolkodás és a „józan ész” közös vonásait, a klasszikusok azonban főként azt tartják veszélyesnek, hogy ez a gondolkodásmód elterjedt a „tudomány és a munkásosztály köztudatában” is [18], ugyanakkor felismerik, hogy ez a szemléletmód több területen — a filozófián kívül — létjogosult.

Lukács György Az esztétikum sajátossága című könyvének Marxtól eredő mottója: „Nem tudják, de teszik” arra enged következtetni, hogy

Lenin értelmezéséhez hasonlóan már Marx is felismeri az ösztönösség sajátos jellegét a köznapi tudatban, mely ezen értelmezésben elsősorban nem a tudatosság hiányát jelenti, hanem annak alacsony fokát, a tudatosság kezdetét.

Marx és Engels műveiben a „józan ész” és a „közönséges tudat” terminológiák mellett megjelennek a „népi tudat”, népi fantázia” kifejezések is, amelyek — mint később kitűnik — pozitív értékelést takarnak. Gramsci Marxra hivatkozva fogalmazza meg, hogy „egy népi meggyőződésnek gyakran anyagi erő jellegű energiája van” [19].

Marx különösen értékesnek tartja a „népi fantázia” produktumait: „A görög művészet előfeltételezi a görög mitológiát, vagyis azt, hogy magát a természetet és a társadalmi formákat nem-tudatos művészi módon már feldolgozta a népi fantázia” [20], s ezáltal alapja s feltétele is a művészet fejlődésének. Ugyanakkor a hagyományok, népi hiedelmek szilárd-sága gyakran éppen a tudati fejlődés akadálya, mivel „... az előző nemzedékek hagyományai lidércnyomásként nehezeden az élők értelmére” [21].

Marx és Engels a mindennapi megismerés sajátosságaiként kimutatják, hogy az megmarad a jelenség szintjén, csak a külső összefüggéseket tudja kimutatni, empirikus jellegű, azaz nem képes behatolni a törvényszerűségek világába. Náluk is találunk olyan gondolatot, melyet majd Gramsci és Lukács György részletesen elemez, hogy a vallás és a köznapi tudat sok rokonvonást mutat. Marx szerint a vallás kiküszöbölése a köznapi tudatból azért is igen nehéz, mert a köznapi tudat empirikus jellege akadályozza a lényeges összefüggések felismerését. Emiatt is „A teremtés a népi tudatból nagyon nehezen kiszorítható képzet. A természetnek és az embernek önmaga általi léte felfoghatatlan számára, mert ellentmond a gyakorlati élet összes kézzelfoghatóságának” [22].

Marx és Engels elmélete megteremtette a köznapi tudat marxista értelmezésének alapjait. Az utánuk következő marxista gondolkodók az ő elvi jelentőségű megállapításaikból indultak és indulnak ki, miközben gazdagítják, egyre sokrétűbben bontják ki ennek tartalmi vonatkozásait, szerkezeti sajátosságait, társadalomban betöltött szerepét.

Leninnek a társadalmi tudattal, ezen belül a köznapi tudattal kapcsolatos gondolatait és álláspontját jól jellemezhetjük Marx „Feuerbach téziseinek” egyikével: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, a feladat az, hogy megváltoztassuk” [23]. Filozófiai vizsgálódásai szorosan kapcsolódnak a szocializmusért folytatott politikai harc-hoz. Mivel e harc a tudatosság magas fokán álló forradalmárokat igényel, kiemelkedő szerepet kap nála az ösztönösség-tudatosság viszonyának elemzése, többek között a Mi a teendő? című művében. Hermann István szerint [24] Lenin e kérdést nem mint filozófus veti fel. Az eredmény szempontjából azonban ez teljesen mellékes, mivel erre vonatkozó gondolatai a filozófiát is gazdagították. A gyakorlati politikai feladatok miatt foglalkozik e problémával, de ráérez arra, ami filozófiailag is lényeges, ugyanis az ösztönösség-tudatosság nemcsak a munkásmozgalomban vált centrális kérdéssé, hanem a kor polgári filozófiájában is.

Az ösztönösséget Lenin nem egysíkúan értelmezi, kimutatva, hogy nem azonos jellegű, illetve értelmű dolog az ösztönösség meghatározó szerepét elfogadva magára hagyni a tömegeket, illetve ösztönösen megérteni valamit. Szerinte „A spontán elem lényegében nem más, mint a tudatosság kezdeti formája” [25], amelyben a megértés helyett a megérzés játsza a meghatározó szerepet, s ennek alapján a köznapi tudat érzelmi telítettsége nem negatív jelleget hordoz, hanem lehetővé teszi a proletariátus számára a marxizmus befogadását. Emiatt viszont gazdagítani, formálni, fejleszteni kell a proletariátus tudatát, mert bár Lenin egyértelműen az emberek életviszonyainak elsődlegességét vallja, tudatukkal szemben, azt is látja — egyetértve Kautskyval —, hogy a proletariátust helyzetének és feladatának tudatára kell ébreszteni, mert tudata nem következik spontánul helyzetéből és helyzetének változásából, azaz nem következik automatikusan az osztályharcból [26]. Ezért „Minél erősebb a tömegek spontán fellendülése, minél szélesebbé válik a mozgalom, annál gyorsabban, hasonlíthatatlanul gyorsabban fokozódik a tudatosság szükségessége, az ... elméleti, politikai és szervező munkában egyaránt” [27]. A tudatosság fokozása pedig az elméletnek a proletariátus tudatába történő bevitelével valósulhat meg, s hogy ez lehetséges, hogy ennek feltételei a proletariátus tudatában adóttak, azzal is igazolható, hogy „Ha a munkásoknak nem volna elméleti érzékük, ez a tudományos szocializmus sohasem vált volna annyira vérükké, mint ahogyan ez bekövetkezett” [28]. A proletariátus köznapi tudata legalább is adott szintű köznapi tudata — mely elég volt a géprombolásokhoz, spontán eredetű gazdasági sztrájkokhoz, nem elegendő történelmi hivatásának betöltéséhez, viszont a feladatok megvalósításához nélkülözhetetlen ennek formálása s felhasználása.

Lenin felismeri, hogy „A köznapi tudat, kifejezve a tömegek elégedetlenségét helyzetük iránt, előkészíti értelmüket a forradalmi ideológia befogadására, és széles, gyors, tömegméretű elterjesztésére” [29]. Vitatkozik Mihajlovszkijjal [30], aki szerint az ökonomizmus és az ösztönösség a munkások mindennapi gyakorlatából és tudatából fakad. Lenin az ökonomizmust a burzsoá ideológia behatolására vezeti vissza, azért is, mert az régebbi mint a marxizmus, s terjesztésére több eszköz áll rendelkezésre az akkori Oroszországban.

Mivel pedig a munkás „mindig kap az útjába eső ideológián” biztosítani kell, hogy ez a marxizmus legyen. Emiatt a proletariátus pártjának egyik legfontosabb feladata a marxizmus tanításainak eljuttatása a tömegekhez. Mi a teendő? című művében részletesen elemzi azt a kérdést, hogy a szocialista forradalom véghezvitele és a szocialista társadalom felépítése csak szocialista tudatossággal bíró emberek tette lehet. Foglalkozik a tudatformálásban szerepet játszó tényezőkkel (újság, röplapok, propagandisták stb.), s a formálás feltételeivel.

Az új történelmi helyzetben „a mindennapi élet legyőzéséhez szellemi erőkre, gondolkodói magatartásmódokra van szükség, amelyek minőségileg túlhaladják a mindennapi gondolkodás látókörét” [31] — írja Lukács György, Leninre hivatkozva. Ahhoz viszont, hogy tudjuk, mit s hogyan formálhatunk, tanulmányoznunk kell az emberek mindennapi életét, a gondolkodását meghatározó tényezőket, össze kell gyűjtenünk az ismer-

reket a falusi élet hétköznapi jelenségeiről” [32]. Leninnél a „hétköznapi” kifejezés itt közöset, átlagosat, megszokottat jelent. Marxhoz és Engelshez hasonlóan lényegében nála is pozitív — legalábbis alapjaiban, lehetőségeiben pozitív — a köznapi tudat megítélése.

Az alapvető elvi állásfoglalások mellett találunk műveiben a köznapi megismerésre, a köznapi tudat tartalmaira vonatkozó konkrét utalásokat is. Ilyen például az előítéleteknek a marxi értelmezéshez hasonló megítélése, melyekkel csak a tudományos elemzés veheti fel a harcot. Kimutatja, hogy az az előítélet, miszerint Oroszország nem kapitalista ország, ott a „népi ipar” a meghatározó, azért maradhatott fenn, „Mert semmiféle kísérlet nem történt arra nézve, hogy pontosan és félreérthetetlenül határozzák meg a gazdasági szerkezet adott, valóságos formáinak jellegét” [33].

Veszélyesnek ítéli meg a köznapi tudat azon vonását — mely bizonyos „elméletekbe” is behatolt —, hogy felszíni jegyekből általánosít: ha a munkásnak van földje, nincs kapitalizmus. Krivenkóra és a hozzá hasonlókra mondja: „... a kapitalizmus értelmezése tekintetében nem jutottak tovább a hétköznapi vulgáris elgondolásoknál, amelyek szerint a kapitalisták gazdag és művelt vállalkozók” [34], s nem kíváncsiak e fogalom tudományos tartalmára. Márpedig a tudomány fejlődésének, s a valóság megváltoztatásának is egyik alapvető feltétele, hogy a gondolkodó ne ragadjon le a felszíni jelenségeknél, a lényeges összefüggések megragadására törekedjen.

Antonio Gramsci munkássága sajátos helyet foglal el a marxista filozófia fejlődésében, különösen pedig a köznapi tudatra vonatkozó filozófiai ismeretek gazdagításában. A marxizmushoz kapcsolódik, de kérdésfelvetéseiben jelentős eltérés is mutatkozik a klasszikusokhoz viszonyítva. A köznapi tudat filozófiájának egyik központi kategóriája lesz, sokoldalúan elemzi azt, ugyanakkor túlzott szerepet szán neki a társadalmi viszonyok megváltoztatásában.

Nála a filozófia is új értelmet nyer. A marxizmus vagy „a gyakorlat filozófiája” az ő értelmezésében a „hagyományos filozófiai problematika” meghaladását jelenti olyan értelemben, hogy az eddigi kettősség — köznapi gondolkodás — „magas” filozófia szétválasztását meg kell szüntetni, s a köznapi tudatból kiindulva egy olyan filozófia kidolgozását tartotta szükségesnek, mely a politikához és „... a gyakorlati élethez kapcsolódva és abba beleszövődve már elterjedt vagy elterjedhet, s így megújult, az individuális filozófiák koherenciájával és erejével rendelkező köznapi gondolkodássá váljék” [35]. Ez pedig a köznapi tudatnak az elméleti tudattal azonos szintre emelését is jelentené, ami a valóságban megoldhatatlan, nem is beszélve a kettő eltérő funkciójáról. Az így racionalizált köznapi tudat nála minden társadalmi változás feltétele.

Ahogy Huszár Tibor kimutatta [36], a valóság megváltoztatásának megközelítésében jelentős hangsúlyazonosságok és jelentős eltérések is kimutathatók Gramsci és Lenin között. Lenin is fontosnak tartotta a köznapi tudat formálását a forradalmi változashoz, de ő a változást nem tette közvetlenül annak feltételévé, az emberek létviszonyaiból indult ki, s nála szorosabb egységben van a gyakorlati és tudati átalakítás. Az értel-

mezési eltéréseket részben visszavezethetjük az eltérő társadalmi szituációra, a változás feltételeinek jelentős különbségeire.

Gramscinál tehát a köznapi tudat a filozófiával van a legszorosabb kapcsolatban, melyek között a politika közvetít. „A politikum Gramsci elméletének tengelye pedig a kommunista párt, amelyben intézményesül a politika, a filozófia és a történelem azonossága, az aktív történelemformálás lehetősége” [37].

A köznapi tudat Gramsci megfogalmazásában „Ez a »nem filozófusok filozófiája«, vagyis az a világnézet, melyet az átlagember kritikátlanul szívtott fel azokból a különböző társadalmi és kulturális közegekből, melyekben erkölcsi egyénisége kifejlődik. A köznapi gondolkodás nem egységes, térben és időben azonos szemlélet, hanem a filozófia „folklórja” és a folklórhoz hasonlóan számtalan formában jelentkezik: alapvető és legjellemzőbb vonása, hogy (még az egyes elmékben is) széteső, inkohereus, következetlen felfogás, mely azoknak a tömegeknek a társadalmi és kulturális helyzetéhez igazodik, melyeknek filozófiája” [38]. Az egyes emberek vagy embercsoportok köznapi tudata tehát társadalmilag determinált, s nem egyszerűen az ember „bensőjéből” fakad. A hatások Gramsci szerint többnyire spontán jellegűek, melyek eredhetnek „a parókiából, a plébános vagy ama patriarchális agg »szellemi tevékenységéből«, akinek »bölcssége» törvényt diktál, az asszonykától, aki a boszorkányok tudását örökölte, vagy a saját ostobaságába és cselekvőképtelenségébe belekeseredett kis értelmiségitől” [39].

Érdekes módon nem utal arra, hogy a determinánsok között milyen jelentős szerepe van az emberek anyagi viszonyainak. A köznapi tudatot „öszönös filozófiának”, vagy „népi filozófiának” tekinti, mint mondja: a köznapi gondolkodás „az ideológiailag homogénné teendő tömeg ösztönös filozófiája” [40]. A köznapi tudat megnevezés mellett gyakran használja a „józan ész” terminológiát, sokszor igen eltérő tartalommal. Egyszer a „józan ész”, mint a köznapi tudat „egészséges magvát” értelmezi, máskor a filozófiával azonosítja, mely „szembeszáll a köznapi gondolkodással” [41]; harmadik értelmezésben pedig azonosnak tekinti a köznapi tudattal.

Kimutatja a köznapi gondolkodás és a vallás szoros kapcsolatát, mely „a szétszakadozott köznapi gondolkodás egyik eleme” [42]. A hit, mint a vallás egyik összetevője, szerinte minden társadalomban fennáll akkor is, ha a vallás megszűnik. Egyrészt elveti a hitet, másrészt hitté akarja tenni a filozófiát. Látja, hogy a vallásos hiedelmek gátolják az emberek tudatának átalakítását, mégis véleménye szerint az új filozófiának „... a hagyományos hiedelmek szilárdságával és parancsoló jellegével kell gyökeret verniük a nép tudatában” [43]. E megfogalmazás azért is problematikus, mert a marxizmus nem lehet oly merev, mint a hiedelmek, másrészt a társadalom fejlődése nem szűkíthető le egyetlen — bármily gyökeres — változásra, s fejlődésének folyamatjellege szükségessé teszi az emberek tudatának állandó tartalmi, s részben szerkezeti változtatását, s ezt megakadályozná az „új filozófia” hiedelemmé merevítése.

Igen értékesek Gramscinak a köznapi tudat ellentmondásosságára, heterogenitására vonatkozó gondolatai. Azt is látja, hogy az ember gya-

korlati tevékenysége és tudata sokszor ellentétben áll egymással. „A «tevékeny tömegembernek» két elméleti tudata (vagy ellentmondásos tudata) van: egy cselekvésében impliciten adott, mely reálisan egyesíti őt mindazokkal, akik vele együtt vesznek részt a valóság gyakorlati átalakításában, és egy felszínesen explicit vagy verbális, a múlttól örökölt és kritikátlanul átvett tudat” [44]. Emellett a „cselekvésben impliciten adott” és verbális viszonya fordított is lehet, amikor napjainkban például a verbális oldallal (szocialista elvek, célok ismerete, hirdetése) szemben az ember gyakorlati tevékenységében megnyilvánuló tudata marad le, s ez is lehet visszahúzó erő.

A köznapi tudattartalmak szintjét tekintve „Fellelhetők benne a barlanglakókra valló elemek, s a legmodernebb és leghaladóbb tudomány elvei” [45]. A köznapi tudat tehát jelentős eltérést mutat a társadalmi fejlődési szakaszokat tekintve; egy adott társadalmon belül a különböző osztályokhoz, rétegekhez, csoportokhoz tartozás szerint; az egyes emberek tudatán belül is ellentmondó tartalmakat találunk. Ez utóbbi vonás abból is ered, hogy az egyén tevékenysége és tudata sokoldalúan determinált, s maguk a determináló tényezők is igen sokfélék és ellentmondásosak, bár ezek között mindig találunk olyanokat, melyek kiemelt szerepet játszanak.

Gramsci szerint a filozófia feladata a homogenizálódás biztosítása, a köznapi tudat ellentmondásosságának megszüntetése. Kiemelt szerepet szán e feladatok megoldásában az értelmiségnek, különösen a „közvetlenül a tömegből” kikerülő „új típusú értelmiségi elitek”-nek [46].

Általában helyes az értelmiség felelősségének hangsúlyozása a tudatformálásban, de Gramsci kissé eltúlozza ezt, nem is beszélve arról a kérdéstről, hogy a tőkés társadalomban kialakulhat-e olyan értelmiség, mely éppen e társadalom megszüntetésének ideológiáját egységesen képviseli és terjeszti.

Összegezve gondolatainak lényegét megállapítható, hogy a kérdéssel kapcsolatos igen gazdag elméleti örökséget — figyelembe véve a klasszikusok alapvető útmutatásait, s a megváltozott társadalmi viszonyokat — eredményesen felhasználhatjuk a köznapi tudat marxista vizsgálatához, elemzéséhez.

A közelmúlt jelentős gondolkodói közül Lukács György egyike azoknak, akik értékes, új vonásokkal gazdagították a köznapi tudatra vonatkozó ismereteinket. Értelmezései, elemzései nemcsak azért értékesek, mert ezekben alapvetően Marxból indul ki, hanem azért is, mert szemléletmódjában fontos szerepet játszik a társadalmi gyakorlathoz, a szocialista társadalom építéséhez való viszony.

A gondolkodás és tevékenység (az ember két lényegi vonása) jelenti Lukács elemzésének kiindulópontját. Kimutatja, hogy a köznapi tudat „Közvetlenül a munkából származik, és közvetlenül vagy közvetve, később nagyon sok közvetítés révén — a munka fejlődésével összefüggésben — bontakozik ki az ember „mondanivalója”, ami kívül esik az állatvilág körén” [47].

Az emberi társadalom fejlődése azonban nemcsak a munkához kapcsolódik szorosan, hanem a tudomány és művészet fejlődéséhez is, me-

lyek a mindennapokra alapozódva, annak szükségleteiből indulnak ki, „... a hétköznapi problémáinak megoldására hivatottak, és azáltal, hogy mindkettőjük sok eredménye ismét egybevegyül a mindennapi élet megnyilvánulási formáival, ezeket átfogóbbakká, differenciáltabbakká gazdagabbakká, mélyrehatóbbakká stb. teszi, és ily módon magát a mindennapi életet is szakadatlanul továbbfejleszti” [48].

A köznapi és elméleti tudat viszonyára eszerint nemcsak a különbség, az eltérés vagy szembenállás jellemző, hanem a szoros kapcsolat is, mely mindkét oldal számára előnyös. Minél szorosabb a kapcsolat, minél intenzívebb a felfelé és lefelé „áramlás”, annál dinamikusabban fejlődnek kölcsönösen. E kapcsolat pedig nem a köznapi tudatnak az elméleti tudat szintjére emelését jelenti, mint ahogy részben Gramsci is gondolta. A köznapi tudatot nem elvetni kell „primitivitása” miatt, ahogy a polgári gondolkodók többsége vallja (például: Rickert, Heidegger), mert „... noha a tudomány az élet egyre nagyobb területein lesz úrrá, ez a mindennapi gondolkodást semmiképpen sem szünteti meg és nem helyettesíti a tudományos gondolkodással”, mert az „szakadatlanul reprodukálódik, de egyre magasabb szinten” [49]. Mindemellett a köznapi tudatra nemcsak a folytonos „szintemelkedés” jellemző, hanem bizonyos merevség, fejlődéssel szembeni ellenállás, mely vonás elsősorban a vallással való „rokonsággal” magyarázható.

Lukács kimutatja, hogy „A vallás az ember mindennapi életének egyik alkotó eleme” [50]. Amikor és ahol a vallás létezik, jelentősen meghatározza az emberek gondolkodását, s akinek gondolkodásában jelen van, annak mindennapi életét is nagymértékben befolyásolja.

Gramscihoz hasonlóan, részben eltérő értelmezéssel, részben továbblépve kimutatja a vallás és a köznapi tudat több közös vonását. Ilyen vonás például, hogy mindkettő abszolutizálja a transzcendenciát, a köznapi tudat, „még nem tudott” értelemben, a vallás pedig a megismerhetetlenség hirdetésével. Mindkettőben nagy szerepe van a „hit” [51]-nek a tudományos bizonyítékok helyett.

Sokat foglalkozik a vallás előzményeivel, fejlődésével, az animizmus-sal, melyet az idealizmus első világnézeti jelentkezésének tekint, s a mágiával, mely „a mindennapi élet már ismert spontán materializmusának primitív megnyilvánulása” [52], s „... csak annyiban tér el a mindennapoktól, hogy azon töpreng, milyen úton-módon győzheti le gyakorlatilag ezt a transzcendenciát” [53].

Kimutatja, hogy a köznapi tudat történetének, fejlődésének vizsgálata azért is igen nehéz, mert nem rendelkezik olyan „zárt” objektivációkkal, mint a tudomány, vagy a művészet.

Fontos sajátossága még Lukács szerint a köznapi tudatnak „gazdaságossága”, hogy „... az ember többnyire egész környezetét — amíg működik — csak gyakorlati működések (és nem objektív lényegének) alapján fogja fel és ítéli meg” [54]. A környezethez való viszonyban és annak megismerésében az észlelés különösen fontos szerepet kap, s e vonásában a köznapi megismerés rokonságot mutat a primitív népek gondolkodásával is.

A köznapi tudat jellemzése során Lukács György kiemeli a történetiség fontosságát, azaz, hogy tartalmi elemzést mindig csak az adott történelmi-társadalmi helyzetből kiindulva végezhetünk, s a hagyományok és megszokás elleni harc is csak akkor lesz eredményes, ha ezeket nem fiziológiai jellegű tényezőknek tekintjük, hanem társadalmilag meghatározottaknak, leküzdésük is csak ennek alapján érhető el, s ahol az emberek gondolkodásában ezeknek jelentős szerepük van, ott mindig a korábbi társadalmi-anyagi viszonyok bizonyos maradványaira is visszavezethetők.

A dolgozat célja elsősorban az volt, hogy vázolja a köznapi tudat értelmezésének, vizsgálatának fejlődését a marxista filozófiában. A kérdés megközelítése, elemzése egyre mélyült és gazdagodott e fejlődési folyamatban. Az érintett gondolkodók elméleti eredményei a köznapi tudatra vonatkozó mai kutatásokhoz is elvi, tudományos és módszertani alapul szolgálnak, s egyúttal gyakorlati segítséget nyújtanak napjaink tudatformáló tevékenységéhez is.

J E G Y Z E T E K

- [1] Marx: Gazdaságfilozófiai kéziratok. Kossuth Kiadó, 1962. 76. l.
- [2] Hegel: A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó, 1961. 44. l.
- [3] U. o.
- [4] Hegel: Józan ész és filozófia. Világosság. Melléklet az 1969. X. számhoz 4. l.
- [5] Hegel: A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó, 1961. 44. l.
- [6] U. o. 373. l.
- [7] U. o. 45. l.
- [8] U. o. 292. l.
- [9] vesd össze: Hegel: i. m. 44. l.
- [10] U. o. 45. l.
- [11] vesd össze: B. A. Grusin: A vélemények világa. Gondolat Kiadó, 1971. 27. l.
- [12] Marx—Engels: A német ideológia. M—E művei III. Kossuth Kiadó, 1960. 381. l.
- [13] Marx—Engels: i. m. 24—25. l.
- [14] Marx—Engels: i. m. 45. l.
- [15] Világosság. Melléklet az 1969. X. számhoz 3. l.
- [16] Engels: Anti-Dühring. Bevezetés. Szikra, 1950. 51. l.
- [17] U. o. 23. l.
- [18] U. o. 16. l.
- [19] Gramsci: Marxizmus, kultúra, művészet. Kossuth Kiadó, 1965. 61. l.
- [20] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bevezetés. M—E művei 46 I. 35. l.
- [21] Kelle—Kovalzon: A társadalmi tudat formái. (oroszul) Moszkva. 1959. 43. l.
- [22] Marx: Gazdaságfilozófiai kéziratok. Kossuth Kiadó, 1962. 112. l.
- [23] M—E művei III. Kossuth Kiadó, 1960. 10. l.
- [24] vesd össze: Hermann István: Lenin, az ösztönösség és tudatosság filozófiai összefüggéséről. Világosság, 1970/11.
- [25] Lenin: Mi a teendő? Válogatott művei I. Kossuth Kiadó, 1967. 125. l.
- [26] vesd össze: U. o. 133. l.
- [27] U. o. 142. l.
- [28] U. o. 123. l.
- [29] Kelle—Kovalzon: A társadalmi tudat formái. (oroszul) Moszkva, 1969. 34. l.
- [30] Lenin: Kik azok a népbarátok és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Művei I. k. Szikra, 1951. 184—185. l.
- [31] Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó, 1969. I. 67. l.
- [32] Lenin: Mi a teendő? Válogatott művei I. Kossuth Kiadó, 1967. 226. l.
- [33] Lenin: Kik azok a népbarátok... Művei I. Szikra, 1951. 218. l.
- [34] U. o. 213. l.

- [35] A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth Kiadó, 1970. 361. l.
- [36] Huszár Tibor: Gramsci és vitapartnerei. Valóság, 1969 9. 23. l.
- [37] U. o. 21. l.
- [38] A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth Kiadó, 1970. 173. l.
- [39] U. o. 46. l.
- [40] U. o. 175. l.
- [41] U. o. 48. l.
- [42] U. o.
- [43] Endreffy Zoltán: Gramsci és a gyakorlat filozófiája. Magyar Filozófiai Szemle, 1970 '3—4. 693. l.
- [44] A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth Kiadó, 1970. 56. l.
- [45] Vajda Mihály: Gramsci — a filozófus. M. F. Sz. 1971 '3—4. 552. l.
- [46] Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth Kiadó, 1970. 61. l.
- [47] Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó. 1969. I. 32. l.
- [48] U. o. 29. l.
- [49] U. o. 104. l.
- [50] U. o. 113. l.
- [51] U. o. 105. l.
- [52] U. o. 91. l.
- [53] Lukács György: A mindennapi élet és gondolkodás. Világosság, Melléklet az 1969. X. számhoz. 35. l.
- [54] U. o. 34. l.